

शान्ति

भिन्नु अश्वघोष

शान्ति

लेखक

भिक्षु अश्वघोष

आनन्दकुटी, स्वयम्भू

Dhamma.Digital

प्रकाशक

धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी

धर्मकीर्ति विहार

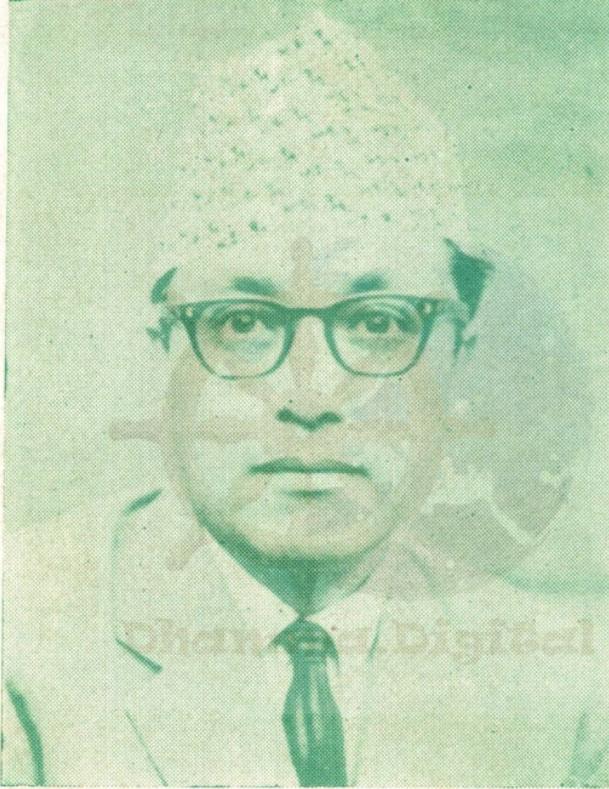
श्रीघः नःघ टोल

काठमाडौं

धर्मदान

स्वर्गीय पतिदेव श्री गोविन्दलाल
डंगोलको पुण्य स्मृतिमा
धर्मदान गरेको छु ।

दिलकुमारी डंगोल
नवल क्वादीं टोल

स्वर्गीय श्री गोविन्दलाल डंगोल

जन्म वि. सं. १९८३ माघ १५ गते कृष्णपक्ष सप्तमी शनिवार
परलोक २०२६ कार्तिक १ गते दशमी कृष्णपक्ष मंगलवार

आफनो कुरा

आज कहीं विश्वशान्ति सम्बन्धी सम्मेलन भयो भने त्यहाँ गौतम बुद्धको नाम जसले पनि नलिइ सुखै पाउँदैन । गौतम बुद्ध एक शान्तिको अग्रदूत हुन् भन्ने कुरा विश्व-इतिहासमा समावेश भैसकेको छ । तर अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सम्मेलनहरूमा गौतम बुद्धको चर्चा गर्दा वहाँको जीवनी र उपदेश अध्ययन नगरो वहाँ शान्तिका दूत हुन् तथा त्यस्तै बुद्धको सन्देश पनि श्रेष्ठ हो भनी आँखा चिम्लेर विश्वास गरेर बस्ने कुरामा पनि कुनै बुद्धिमानिता देख्न सकिन्न । अज घतलाग्दो कुरा त यो छ कि पालि त्रिपिटक अध्ययन गरेर हेर्दा नभएको कुरा केही छैन जस्तो लाग्छ । जस्तै राजनीति, आर्थिक प्रश्न, समाज सेवा, दार्शनिक विचारको साथ साथै नैतिक विचार त कन उच्चकोटी को देखिन्छ । त्यसैले पालि त्रिपिटक अध्ययन गर्दै जाँदा कन विशेष प्रकारको रसस्वाद हुँदै आउँछ । त्यसैले प्रस्तुत पुस्तिका शान्ति सम्बन्धी गौतम बुद्धको आर्थिक सन्देश संग्रहको रूपमा पाठकहरू समक्ष प्रस्तुत गरेको छु ।

हामीले गौतम बुद्धको उपदेशतिर ध्यान दिनुको साथ साथै सिद्धार्थकुमार र गौतम बुद्धको विचारधारातिर पनि विशेष ध्यान दिनु आवश्यकता छ, मतलब बुद्धोपदेशद्वारा नै वहाँको उदारता तथा महत्त्व बुझ्न सकिन्छ ।

[४]

वहाँको सर्वप्रथम घोषणा हो—

नजच्चा वसलो होति नजच्चा होति ब्राह्मणो,
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो ।

अर्थात्—मानव मानवको बीचमा कुनै प्रकारको भेद-
भाव छैन, सबै समान हुन् न जन्मैले कोही नीच हुन्छ न जन्मै
देखि कोही ब्राह्मण । कर्मैले हुन्छ नीच त्यस्तै कर्मैले हुन्छ
ब्राह्मण ।

दोश्रो वहाँको संदेश हो जीवन मुक्ति प्राप्त गर्नको
निमित्त देवताको भरोसामा नबस, आफ्नो मालिक आफै हो ।
भन्नु भएको छ “अत्ताहि अत्तनो नाथो” अर्थात् आफ्नो
खुट्टामा आफै उभिनु पर्छ ।

अर्को वहाँको अनुभवको कुरो हो—के गर्नु कर्ममा
छैन भनी कर्मलाई मात्र दोष दिएर चूप लागेर नबस, उत्साह
र प्रयत्न गरेर लैजाऊ, कर्ममा नभएको पनि भएर आउँछ ।
कर्मलाई दोष दिएर बस्यो भने कहिल्यै पनि मानिसले उन्नति
गर्न सक्तैन ।

वहाँको महानताको लक्षण यो पनि हो—“मैले जे
भने पनि बिना आफ्नो स्वतन्त्र चिन्तनद्वारा चित्त नबुझेसम्म
यो सत्य नै हो भनेर विश्वास गर्नु पर्दैन”, चाहे मेरो कुरा
बाजे बराज्यूहरूको पालादेखि नै परं परागत प्रचलनमा
आइरहेको किन नहोस् ।

गौतम बुद्धबाट यस्तो पनि आज्ञा भएको छ—“तुम्हेहि किञ्चं आतप्पं अक्खातारो तथागता” अर्थात् काममा त तिमीहरूले उत्साह गर्नु पर्छ, तथागतहरू त केवल मार्ग प्रदर्शक मात्र हुन् । म कसैको मुक्तिको जिम्मेदारी लिन सक्तिन, म ता केवल मार्ग प्रदर्शक (बाटो देखाउने) मात्र हुँ भनेर । केवल वहाँबाट आज्ञा भएको छ कुवाटोबाट गएमा नराम्रो ठाउँमा पुगिन्छ, सुवाटोबाट गएमा अशल ठाउँमा पुगिन्छ ।

गौतम बुद्धको महत्त्वबारे यहाँ उल्लेख गरिएको त केवल एक संकेत मात्र हो ।

प्रस्तुत पुस्तिका बैशाख पूर्णिमाको उपलक्षमा धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठीबाट प्रकाशित ‘धर्मकीर्ति’ विशेषाङ्क र आनन्दकुटी विद्यापीठबाट प्रकाशित “आनन्द” पत्रिकामा छापिइ सकेको लेखहरूको संग्रह र “बुद्धया अर्थनीति” नामक नेपाल भाषा (नेवारी भाषा) को केही अंशको भाषा—रूपान्तर मात्र गरिएको हो ।

प्रस्तुत पुस्तिका “शान्ति” सम्बन्धी मेरो अध्ययन मात्र हो । यो कुनै ग्रन्थको अनुवाद होइन । बुद्धको सिद्धान्तको आधारमा आफ्नो मनमा लागेको केही विचार व्यक्त गरेको मात्र हुँ ।

दिवंगत श्री गोविन्दलाल डंगोलको पुण्य स्मृतिमा श्रीमती दिलकुमारी डंगोलले प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशनार्थ धर्मकीर्ति

बौद्ध अध्ययन गोष्ठीलाई चर्चा प्रदान गनु भएकोमा वहाँप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्ने चाहिन्छु ।

धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठीको प्रयत्नद्वारा प्रस्तुत पुस्तक पाठकहरूको समक्ष आउन सकेको हो । अतः म उक्त अध्ययन गोष्ठीप्रति आभारी छु ।

श्री बद्रक्षण (भूषण) एम्. ए. ले आफ्नो घरको काममा व्यस्त हुनु पनि मेरो अशुद्ध नेपाली सच्याइ किन भएकोमा उहाँलाई धन्यवाद नदिइरहन सक्तिन ।

समयमै राम्रोसँग यस पुस्तिका छापी दिएकोमा नेपाल प्रेस पनि धन्यवादको पात्र भएको छ ।

ध्यानकुटी, बनेपा शिक्षु अश्वघोष

२५. ७. २०३०

Dhamma Digital

प्रकाशक—

विश्वविद्यालय "विश्वविद्यालय" काठमाडौं, नेपाल
विश्वविद्यालय "विश्वविद्यालय" काठमाडौं, नेपाल
विश्वविद्यालय "विश्वविद्यालय" काठमाडौं, नेपाल
। हु. नाम

तमहीसँग एण्डु किराण्डे कान्छाबन्धीति मि. काठमाडौं
होकिमिभ शाहाबादर कान्छु तमुडर र काठमाडौं प्रिामहृलही किमरि

विषय – सूची

१. सिद्धार्थको बाल्य जीवन	१
२. सिद्धार्थको गृह त्याग	४
३. बुद्धको प्रथम उपदेश	८
४. बुद्धको स्वतन्त्र विचार	१४
५. बुद्धको आर्थिक विचार	२२
६. कलह शान्ति	३१
७. निरोगी हुनु नै ठूलो लाभ हो	३४
८. एउटा मात्र नियम	३७
९. मार्ग प्रदर्शक गौतम बुद्ध	४१

Dhamma Digital

धर्मकीर्ति बौद्ध ग्रन्थमयनकोषीद्वारा प्रकाशित

१. पञ्चनीवरण
२. भावना
३. बुद्ध धर्म
४. एकताया ताःचा
५. प्रेमं छु ज्वी ?
६. त्रिरत्न गुण स्मरण
७. कर्तव्य
८. मिखा
९. परित्राण
१०. बुद्धया अन्तिम यात्रा (भाग १)
११. बौद्ध प्रश्नोत्तर
१२. बुद्धया अन्तिम यात्रा (भाग २)
१३. न्हापाँयाम्ह गुरु सु ?
१४. हृदय परिवर्तन
१५. बौद्ध ध्यान
१६. पञ्चशील
१७. बौद्ध दर्शन

सिद्धार्थको बाल्य जीवन

सिद्धार्थको बाल्य जीवनी एक पटक अध्ययन गरौं अनिमात्र वहाँको हृदय कत्तिको पवित्र र स्वच्छ रहेछ भन्ने कुरा राम्ररी जान्न सकिन्छ ।

सिद्धार्थकुमार केटाकेटी अवस्थादेखि नै चिन्तन शील, गम्भीर स्वभावको हुनुहुन्थ्यो साथसाथै दार्शनिक पनि ।

एकदिन सिद्धार्थकी धाई आमाले आफ्नो बालक पनि दरवारमा साथै ल्याइन् । सिद्धार्थ जन्मेकै दिन उक्त बालकको जन्म भएको हो । त्यो धाइले त्यो बालकलाई सिद्धार्थको अगाडि राखेर भनी—

“तिमी ठूलो भएपछि (बढेपछि) तिमिले राजकुमारको चाकरी गर्न पाउछौ । तिमिले आफ्नो मालिक राजकुमार हुन् भनी जानी राख ।”

सिद्धार्थ आफ्नो समवयस्क बालकको मुख हेरेर हाँसिरहनु भयो र विचार गर्नु भयो—

“मलाई खेल्नलाई एक जना साथी चाहिराखेको छ ।”

सिद्धार्थले भन्नु भयो—आऊ यहाँ मसंग खेल्न आऊ ।

धाई आमा—राजकुमार ! त्यो एक जना नोकर्नीको छोरा, तपाई एउटा राजकुमार !

सिद्धार्थ—हामी दुबै साना बालक हौं, आऊ ! हामी खेलौं भनी सिद्धार्थले आफनै तालले भनीरहनु भयो ।

धाई आमा—“होइन राजकुमार, तपाइले नोकरको बच्चासंग खेलन हुँदैन तपाइ राजकुमारको दर्जा पनि राख्न जान्न हुन्न ?”

दर्जा ! के भनेको ! केही जान्दिन भनी सिद्धार्थ हाँसिरहनु भयो ।

अर्कि धाई आमा—बढेपछि थाहा हुन्छ नि !

ती धाईको छोरा—आमा ! मलाई त्यो घोडा लिइदिनु होस् भनी पिरली ।

“रातो कि सेतो कुन चाहि घोडा है भनी” सिद्धार्थले सोध्नु भयो ।

“उ त्यो रातो चाहि घोडा भनी” धाईको बालकले माग्यो ।

घत् ! यहाँ तैले केही माग्न हुँदैन अलच्छिना केटो ! चुपलाग भनी आमा चाहिले हकारी ।

तिमीलाई चाहेको त्यही रातो घोडा होइन ? लाउ भनी सिद्धार्थले दिइने हाल्नु भयो ।

हुन्न ! हुन्न !! त्यस्लाई दिन हुन्न भनी एउटी धाईले रोकी रही ।

फेरि अर्की धाईले भनी—राजकुमार, केटाको बानी बिगारी नबक्सियोस्, पछि यो केटोले तपाईंको टाउकोमा टेक्न आउला ।

सिद्धार्थ--तिमीहरूले मलाई मेरो आफ्नो कुनै चीज कसैलाई नदे भनेर सिकाउन खोजेको ?

धाई--यो तपाइको खिलौना हो राजकुमार !

सिद्धार्थ--यस्तो किन, मैले दिइसकेको वस्तु कसैले लिन पाउँदैन र यसो भनी रातो चाँहि घोडा त्यो केटोलाई दिइ छाडै भयो । फन गाडा एक जोडा बढता दिएर पठाउनु भयो ।

कस्तो देउता जस्तो राजकुमार भनी मनमनै आशीष दिई धाई र बालक दुबैले प्रसन्नता दर्शाए^A । पछि बसन्त महिनामा शुद्धोदनले सिद्धार्थकुमारलाई बाहिर घुमाउन लगे । एक ठाउँमा एक जना कृषकले खेत खनिरहेको थियो । त्यहाँ सिद्धार्थले ध्यानपूर्वक हेरिरहनु भयो । त्यहाँ पंछि एउटा अचानक उडेर आई कृषकले खनेको माटोमा देखिएको कीरा फटचाँगा चुच्चोले च्यापेर लग्यो ।^B

फेरि एक पटक बगैँचामा डुलन जाँदा एउटा छेपारोले पुतली निलीरहेको देख्नु भयो । छेपारोलाई भ्यागुताले निली रहेको देख्नु भयो । फेरि भ्यागुतालाई सर्पले निली दियो । फेरि अर्को ठाउँमा सर्पलाई न्याउरी मुसाले शिकार गरिरहेको देख्नुभयो ।^C

A. Siddharth by Harindranath Chattopadhyaya.

B. The Teaching of Buddha. A. Y. B. A. Japan.

C. The Light of Asia By Edwin Arnold.

यो घटनाले सिद्धार्थको मनलाई अर्कैतिर मोडिदियो । सिद्धार्थले विचार गर्नु भयो अहो !! बलियोले दुब्लालाई शिकार गर्ने; यस्तै बाहिर घुम्न जाँदा दरबारदेखि बाहिरी जीवनको ऐना पनि सिद्धार्थकुमारले छर्लङ्ग देख्नु भयो । खेत खनिरहेका कृषकको जिउमा पनि कुनै लुगा थिएन । शरीर जम्मै घामले कालो भएको थियो ।

सिद्धार्थकुमारले विचार गर्नु भयो--के मैले यो राज्य छोडेर एउटा नयाँ मार्ग पैल्याउन नसकुँला ! त्यहि नयाँ मार्ग खोज्नको निमित्त सुटुक्क तपोवन जान्छु भनी अभिनिष्क्रमण हुनु सिवाय एक्लै संसारबाट अलग वस्नलाई होइन ।

सिद्धार्थको गृह त्याग

महामानव गौतम बुद्ध नेपाल माताको पुत्ररत्न हुनुहुन्छ । वहाँ कपिलवस्तुको राजा सुद्धोदनको छोरा हुनुहुन्थ्यो । राजा सुद्धोदनको विवाह भएको बीस वर्षसम्म सन्तान भएनन् । त्यसपछि वल्ल सिद्धार्थकुमारको जन्म भएको हो; तर बाल्यकालदेखि नै राजकुमार आफ्नो राज संस्कृतितिर ध्यान नदिने खालको भएर निस्कनु भयो ।

यस्तो देख्दा राजालाई चिन्ता हुन थाल्यो कस्तो पुत्ररत्न जन्मे । यसको भविष्य कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा जान्ने इच्छा भयो । अनि ठूल-ठूला ज्योतिषीहरू बोलाएर भविष्यवाणी सुन्न थाले । घेरै ज्योतिषीहरूले दोधारे भविष्यवाणी प्रकट गरे । कोण्डन्य नामक ऋषिले एउटा अंगुली उठाएर भनेका थिए--

“महाराज ! सिद्धार्थकुमार राजदरवार छोडी महान त्यागी हुने छन् ।”

अनि के ? सुद्धोदन राजाको मनमा भुइचालो आयो । सुद्धोदन राजाले सिद्धार्थकुमारलाई राज संस्कृतिको उत्तराधिकारी बनाउनलाई नगरेको उपाय के थियो र !

अंगुत्तर निकायको तिकनिपातमा उल्लेख भए अनुसार बुद्धत्व प्राप्त भइसके पछि स्वयं आफूले भन्नु भएको थियो—
म सारै सुकोमल थिए, मेरो पिताज्युले मेरो निमित्त दरवारमा किसिम किसिमका पोखरीले भरिएका बगैचाहरू बनाइदिनु भएको थियो । एउटा पोखरीमा एउटै रंगको कमल फुल्दथ्यो । मेरो शरीरमा काशीको चन्दनले पोती दिन्थे । मेरा पोशाकहरू गरम पनि नहुने, जाडो पनि नहुने, एकदम हलुका र आरामदायी काशीमा तयार गरीएका उच्चकोटीका कपडाहरू द्वारा बनेका थिए । शीत, ग्रीष्म, र वर्षाकालको लागि अनुकूल हुने गरी तीनवटा महलहरू बनाइएका थिए । दिनरात अप्सरा जस्ता सुन्दरीहरूको गीत र नाच हुन्थ्यो । अरू राजदरवारहरूका कर्मचारीहरूलाई दाल भात तरकारी

मात्र विद्वन्मते, तत्र बेरो इतरकारका कामगते कर्मचासीहरूलाई मस्तिष्क नसकल र मासु विद्वन्मते ।

मिक्षुहरू ! अस्तो सुखमय जीवन बिताउँदा मेरो बन्मा यस्तो विचार उत्पन्न भयो । सबै मानिसहरू बुद्ध हुन्छन्, रोगी हुन्छन् । अनि एकदिन उनीहरूको मृत्यु हुन्छ । मरेर जाँदा केलिएर जान्छन् ? सबै छोडेर जानु पर्छ । राम्रो र तरास्रो यी दुइ काम मध्ये छुट्टा मात्र लिएर जाने न हो । ममा यी भावनाले गर्दा नै जुन यौवन मद्, जीवन मद् धनमद् र आरोग्य मद् थियो त्यो सम्पूर्ण रूपले हास हुनगयो ।

उपर्युक्त कथनबाट ग्रही भन्न सकिन्छ कि सिद्धार्थ-कुमारले राजदरबारमा बस्दाबस्दै बाल्यकालदेखि नै बुढापस, रोम र मरुणको विषयमा त्रिचार गर्नु भएको थियो । अतः घुम्न जाँदा बुढा आदि रूपहरू प्रत्यक्ष आफ्नै आँखाले देखेको होइन रहेछ । अघितु ज्ञान चक्षुले मात्र देख्नु भएको हो । धेरैजसो बुद्ध जीवनीका लेखकहरूले सिद्धार्थकुमारलाई अभिनिष्क्रमण पहिले बुढो मानिस, रोगी र मृत्युको बारे केही ज्ञान नभएको मूर्ख बच्चा बनाई दिए । बुद्ध जीवनी पढ्ने धेरै जसो पाठकहरू सिद्धार्थकुमारले आध्यात्मिक कल्पना मरेर नै गृहत्याग गर्नु भएको हो भनी विश्वास गर्दछन् तर सिद्धार्थकुमारको गृह त्याग संकुचित आध्यात्मिकताको कारण नभई व्यापक र सामूहिक रूपमा संसारको गतिविधि विचार गरेर नै भएको हो । सिद्धार्थकुमार जन्मेको समयमा गरीबी र अशिक्षितताले गर्दा तत्कालीन दुःखले पिडित धेरै जनता

थिए भन्ने कुरा तत्कालीन जनताहरूको जीवनबारे कल्पना गर्दा वा वर्णन सुन्दा दुःखपूर्ण छ भन्ने सिद्धार्थकुमारको मनमा अवश्य पनि प्रभाव पार्न गएको होला । यसमा केही शंका छैन । युवावस्थादेखि नै दार्शनिक विचार धाराले परिप्रेरित भएका सिद्धार्थकुमार दुःखित शोषित समाजप्रति सचेत हुनु हुनाको साथ-साथै तत्कालीन समाजमा रहेको वर्ग भेद, जाति भेद, मिथ्या धारणा अथवा अन्धविश्वास, छलकपटको निर्मूल गर्ने दिशातर्फ पनि चिन्तना गर्नु भएको देखिन्छ ।

बुद्धले धेरै प्रख्यात दार्शनिकहरूसित छलफल गर्नु भएको थियो । अनि वहाँले विचार गर्नु भयो कि यी सांस्कृतिक विचार धाराहरूले संसारलाई ठीक बाटोमा लगेको देखिन्दैन अतः नयाँ संस्कृतिको बाटो संसारलाई देखाउनु र यसको नयाँ बाटोको पुनरालोकन गराउनको लागि राम्ररी विचार गर्नु जरूरी छ । स्वतन्त्र चिन्तनले नगरीकन नयाँ संस्कृतिको आविष्कार गर्न सकिन्दैन । अतः वहाँले विचार गर्नु भयो कि संकीर्ण विचारले भरिएको समाज, देश र जनताबाट अलि टाढा बसेर मात्र यथार्थताको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । यही कारणले गर्दा वहाँको गृह त्याग गर्ने विचार आएको हो जस्तो लाग्छ । यसबाट स्वतः सिद्ध हुन जान्छ कि जस्तै परिस्थितिमा पनि विद्यमान विश्लेषणका समाधान प्राप्तिको लागि गृह त्याग गर्ने पछि भन्ने अवस्था भगुवा पंथीको दृष्टिको पनि पक्षपाती वहाँ कदापि हुनुहुन्न । वहाँले आफ्नो प्रेमिका यशोधरादेवी, पुत्र राहुल कुमार र राज्य

वैभवलाई छोडेर ज्ञानु भयो । ६ वर्षसम्म घोर तपस्या गरेर पनि संसारको वास्तविकता र नयाँ संस्कृतिको पत्ता लगाउन सक्नु भएन । अर्थात् शरीरलाई दुःखदायी हुने बाटो काम नलाग्ने हुँदा अर्को बाटो मध्यम मार्ग पत्ता लगाउनु भयो । बुद्धगयामा पिपलको रूख मुनि (बोधिबृक्ष) दुःख र दुःखको कारण, दुःखको अन्त र दुःख अन्त गर्ने बाटो भन्ने यी चार आर्यसत्यको ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो । यी अनुपम चार आर्यसत्यको ज्ञान प्राप्त गरे पछि अर्थात् बुद्धत्व प्राप्त गरे पछि सिद्धार्थकुमारबाट बुद्धको नामले प्रसिद्ध हुनु भएको भन्ने कुरामा कुनै पनि मत मतान्तर छैन ।

बुद्धको प्रथम उपदेश

बोधिज्ञानको साक्षात्कार हुनु नै संसारको गतिविधि बारे राम्रोसँग सबै कुराको यथार्थ ज्ञान हुन बुद्धत्वको वास्तविक परिभाषा हो । दुःख (संघर्ष) दुःखको कारण तृष्णा, दुःखको अन्त र दुःखको अन्त हुने बाटो यी चार आर्यसत्य हुन् । चार आर्यसत्यमा जातिभेद र अन्धविश्वासलाई ठाउँ छैन । अपितु पवित्रता र निस्वार्थपूर्ण अभिव्यक्तिलाई नै बुद्धत्वको मूल सार मानिन्छ ।

बुद्धकालीन संस्कृतिको चर्चा गर्नु हुँदै भगवान् बुद्धले भन्नु भएको थियो अन्धविश्वासको कुहीरोमा मानिसहरू अलमलिका छन् । तृष्णा र अविद्या एवं अज्ञानको शिकार भइ मानिस जंगली मत्ता हात्ती कै बसीरहेका छन् । अतएव लोभ द्वेष र मोहको भुँवरीमा बसेका जनताहरूलाई चेतनशील बनाउने एउटै मात्र उपाय हो—परम्परागत अन्धविश्वास पूर्ण संस्कार र संस्कृतिको विरुद्ध नयाँ बाटो पहल्याउनु । अतएव जनजीवनलाई उज्ज्वल पार्ने नयाँ बाटो वा नयाँ संस्कृति सीर्जना गर्नमा कटिवद्ध हुनु भएका बुद्धले वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न राजवैभवलाई तिलाञ्जली दिई जनसाधारणको समस्या बुझ्ने र यसको समाधानार्थ मार्ग निर्देशन गर्न गृह त्याग गर्नु भयो । आफ्नो जीवन नै संकल्प गर्नु भयो ।

बुद्धको नया संस्कृति र विचारधारालाई तुरन्तै ग्रहण गर्न सक्ने किसिमको बौद्धिकस्तर जनसाधारणमा अवश्य पनि थिएन । अतः यो नयाँ संस्कृतिलाई प्रचारमा ल्याउनु त्यस समयको परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्दा असम्भव प्रायः नै थियो । कहिलेकाहिँ बुद्ध स्वयं पनि हतोत्साह र निराश पनि हुनु भएको थियो । युगयुग देखिन चलि आइरहेको परम्पराको छाप प्रतिछाप त्यागेर नौलो विचारलाई अपनाउनु अवश्य नै सजिलो काम होइन । त्यस माथि बुद्धले निर्देशित गर्नु भएको संस्कृति तत्कालीन संस्कृतिको विलकुल विपरीत भई ज्यादै प्रगतिशील नौलो संस्कृति भएकोले पनि जनता अलमलिनु स्वाभाविकै थियो । किनभने बुद्धको मूल सिद्धान्त—

(१) ईश्वरलाई नमाम्नु, मानिस स्वयं आफ्नै मालिक हो—“अत्ताहि अत्तनो नाथो ।”

(२) आत्मालाई नित्य नमाम्नु ।

(३) कुनै ग्रन्थलाई स्वतः प्रमाण नमाम्नु, बुद्धि र अनुभवलाई मान्यता दिनु ।

(४) जीवन प्रवाह यही शरीरमै सीमित छ भनेर नमाम्नु ।

यी बौद्ध संस्कृति भनों या बौद्ध दर्शनको मूल सिद्धान्तलाई लिएर यसका विरोधीहरूले नास्तिक, समाजद्रोही आदि संज्ञा दिई बुद्धको विरुद्ध जनतालाई अरु भ्रममा पार्ने कोशिश गर्न पनि सम्भव थियो । एकला बृहस्पति ठू ठो भए कै सत्य र सरल शिक्षा भए पनि बोधिज्ञानलाई बुझ्ने योग्यता जनतामा थिएन र विद्वान कहलिएका ब्राह्मण समुदायले बुद्धले पहिल्याएको नयाँ संस्कृतिको तोड मत्तोड गरी यसको अस्तित्व मेटाउने घृष्टता देखाउने पनि सम्भव थियो । परिवर्तनलाई ऊवाट्ट बुझ्न सक्ने मानिसको संख्या कुनै पनि समयमा अति थोरै हुनु आश्चर्यको कुरो होइन, त्यस माथि अज्ञानतामा गुम्निरहेका मानिसहरूले बुझ्नु त कन् परैको कुरो थियो । बुद्ध स्वयं पनि भन्नु हुन्थ्यो—

“पञ्चा वन्तस्सायं धम्मो” अर्थात् यो मेरो धर्म धिवेक बुद्धि शील प्राणीको लागि मात्र हो । जे होस, बुद्धको मनमा अलि निराशाले घेर्न आसैको थियो । अन्तर्द्वन्द्व हुन

थालेको थियो । तर बुद्धले आफ्नो क्षणिक भावुकतालाई दमन गर्नु भयो । आफैले आफैलाई सोध्न थाल्नु भयो, हे सिद्धार्थ गौतम, राज्य वैभव स्त्री-पुत्र आदि त्यागेर प्राप्त गरेको बुद्धत्व पलायन हुनको लागि हो र ? रुढी परम्परा वादीहरूको जालमा परेका अज्ञानी जनतालाई तिम्रो पलायनताले के उपकार गर्न सक्ला ? संसारको व्यक्तिगत स्वार्थ मोह, द्वेषलाई दमन गर्ने बुद्धमा आज संसारैवाट भाग्ने प्रवृत्ति कहाँवाट आयो ? जनताको बौद्धिकस्तर चिन्तन र शक्ति नीच छ र तिम्रो धर्मलाई (संस्कृतिलाई) ग्रहण गर्ने क्षमता यिनीहरूमा छैन यो सत्य हो । तर के तिम्रो पलायनताले यिनीहरूमा तिम्रीले खोजेको योग्यता स्वतः प्रस्फुरित होला र ? “मा निवत्त अभिक्कम” अर्थात् पाउँ नरुक अधि बढ भनी नारादिने बुद्धमा विचलितता हुँदै गयो । मनमा कुरा खेल्थ्यो—पीठ फर्काएर भाग्नु शत्रु हसाउनु सिवाय अरु के होला र ? संसार मूर्ख मूर्खको मात्र सभा मण्डप पनि त होइन । यहाँ पनि त्यस्ता चेतनशील व्यक्तिहरू नभएका होइनन् जसले तिम्रो संस्कृति र विचारको सञ्चाइ तथा स्थायित्वलाई बुझ्न सक्ने छन् । आजका प्राणी भोलि पनि त्यही अवस्थामा रहने छैनन् भनी ज्ञान दिने बुद्धलाई बुझ्नु पछि कि मानिसको दिमागमा पनि परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ ।

उपरोक्त अन्तर्द्वन्द्व बुद्धले पलायन भावना माथि विजय प्राप्त गरी सक्नु भैसके पछि आफू तपस्या गरीरहेको समयमा आफ्ना सहयोगी भएका तर पछि आफ्नो (सिद्धार्थको)

तप भंग भएको सम्झी आफुलाई छोडी हिडेका पञ्चभद्र वर्गीय-
हरूलाई सम्झनु भयो । उनीहरूलाई बोध गर्न उनीहरू
वसीरहेको बनारस नजीक ऋषिपतन सारनाथमा जानु भयो ।
त्यहि उहाँले धर्मचक्र वारे प्रवचन दिनु भयो । उहाँको धर्म-
चक्रको मूल सार--

“द्वे मे भिक्खवे अन्ता पब्बजितेन न सेवितव्वा” अर्थात्
दुइ अन्त वा दुइ अतिमा नगई मध्यम मार्ग नामक आर्य
अष्टांगिक मार्ग र चतु आर्यसत्यमा लाग्नु हो । बुद्धका
समकालीन दर्शनको अध्ययनबाट त्यस समयको सामाजिक
स्थितिको आभास मिल्दछ । साधारणतया ती दर्शनहरूलाई
दुइ भागमा विभाजित गर्न सक्छौं ।

(१) काम सुखल्लिकानु योग,

(२) अत्तकिल मथानु योग,

स्त्री एवं द्रव्य भोगविलासमा िगा महमा टाँसिए कै
लिप्त भई बस्ने दार्शनिक वा यिनका अनुयायिहरू अति-
विलासतावादी भई एकातिर बसेका छन् भने अर्कोपट्टि
प्रकृतिवाट या अरू कसैवाट पनि पीडा पाउँदा त्यसको विरुद्ध
केही शब्द उद्धरण नगर्नु र शारीरिक यातना गर्नुवाट
अलौकिक ज्ञानको मूल फुट्छ भनी विश्वास गर्ने अति कठोर
हठवादको बसमा बसीभूत भएका मानिसहरू थिए । यी दुबै
थरीका मानिसहरूलाई सही मार्ग देखाउनु सजिलो काम
थिएन । मानिसको न्यूनतम आवश्यकता साधारण वस्त्र,
बस्नेघर, आहार र औषधी आदि दैनिक जीवनलाई आवश्यक

चीजबाट बंचितरही वा बंचित गराई जिउन प्रयास गर्ने अत्तकिल मथानु योगका महारथीहरूको उपदेशले मानिसको आत्मबललाई क्षीण गराउनु सिवाय समाजलाई केही मदत पुऱ्याउन सकेको थिएन । त्यस्तै मनुष्य समाजप्रतिको आफ्नो जिम्मेदारीप्रति आँखा चिम्लन अरुको श्रममा भर पर्ने अर्ति दिने काम सुखल्लिकानु योगका पण्डितहरूले जनसमुदायको शोषण गर्ने सिवाय अरु केही गर्न सकेका थिएनन् । त्यसैले बुद्धले नयाँ मध्यममार्ग (जनपथ) को शिलान्यास गर्नु भएको हो । यी उपरोक्त दुबै विश्वासहरू ज्यादै अतिवाद भएकोले धेरै जनताले प्रगतिशील मध्यममार्गको आवश्यकता र महत्वको महसूस गर्दै गए र यसका अनुयायीहरूको संख्या दिन दोबर रात चौबरको दरले बढदै गयो ।

आर्य अष्टांगिक मार्ग अथवा मध्यममार्ग (जनपथ) को मूल यी हुन् :--

- (१) सम्यक दृष्टि = सही समझदारी र ठीक दृष्टि,
- (२) सम्यक संकल्प = ठीक उद्देश्य र ठीक विचार,
- (३) सम्यक वचन = ठीक वचन,
- (४) सम्यक कर्मान्त = इमानदारी काम (बहुजनहित),
- (५) सम्यक जीवन = इमानदारी जीवन,
- (६) सम्यक व्यायाम = ठीक प्रयत्न वा उत्साह,
- (७) सम्यक स्मृति = ठीक स्मृति वा सचेत हुनु,
- (८) सम्यक समाधि = ठीक एकाग्रता,

बुद्धको स्वतन्त्र विचार

गौतम बुद्धका घेरै विशेषता छन् । त्यस मध्येमा एक हो—स्वतन्त्र चिन्तन । मानव समाजको विकासको निमित्त स्वतन्त्र चिन्तन परमावश्यक छ । संसारमा अरू कुनै पनि गुरुहरूले नदिएको स्वतन्त्र चिन्तन गौतम बुद्धले आफ्ना अनुयायी श्रावक (शिष्य) हरूलाई दिनु भएको छ । यो एउटा अतुलनीय गुण वहाँकी हो । बुद्धले अरूले जस्तो आफूलाई आफैले कहिल्यै सर्वज्ञ भन्नु भएन । न वहाँले भन्नु भयो “मैले भनेका सबै सत्य हुन् अरूको असत्य” अरू अरूका गुरुजन (शास्ता) हरूले त आफ्नै उपदेशलाई मात्र सत्य हो भनी विश्वास गर्नु भने, मेरो शरण आएँ मात्र दुःखबाट मुक्त हुन्छ, अन्यथा हुँदैन भनी भन्ने ठाउँमा बुद्धले त मैले भनेको भनी आँखा चिम्लेर विश्वास गर्नु पर्दैन भनेर कालामहरूलाई उपदेश गर्नु भएको कुरा अंगुत्तर निकायमा छ । त्यही कुरा स्पष्ट गर्नको लागि यहाँ केही उद्धरण गरिएको छ ।

एक दिनको कुरो हो, गौतम बुद्ध भिक्षु संघ सहित जनपदमा बहुजन हितार्थ चारिका (भ्रमण) गर्न जानु भएको वेलामा कालामहरूले वहाँलाई नमस्कार गरी नजिकै एक छेउमा बसी आ-आफ्नो परिचय दिए । अनि कुशलवार्ता पश्चात् कालामहरूले बुद्धलाई भने—

“भन्ते ! कुनै कुनै श्रमण भनी यहाँ केश पुत्र गाउँमा आउँछन् आफ्ना-आफ्ना मत (धर्म) मात्र माथि पारेर कुरा गर्छन अरुहरूको मत (वाद) लाई खण्डन गर्छन् अर्थात् आफ्नो धर्म मात्र सत्य अरुको असत्य । यसले हामीलाई शंका र भ्रम हुन्छ कि कसले भनेको कुरा सत्य हो, कसले भनेको कूठ ।”

“हे कालामहरू ! शंका गर्ने र हुने ठाउँमा शंका भयो, ठीक हो । यसप्रकारको भ्रम हुनु स्वाभाविक छ । शंका उत्पन्न हुने ठाउँमै शंका उत्पन्न भयो ।”

हे कालामहरू ! तिमीहरूले कसैको कुरा चाहे बुद्धको होस् केवल यस्तो कारणमा स्वीकार नगर्नु—

- (१) यो कहिल्यै नसुनेको हो (अनुस्सेवेन)
- (२) परम्परागत हो (परम्पराय)
- (३) यो यस्तै नै भनी राखेको हो (इतिकिराय)
- (४) हाम्रो धर्म ग्रन्थमा मिल्दछ (पिटकसम्पदानेन)
- (५) यो तर्कानुकूल हो (तक्कहेतु)
- (६) यो न्यायानुकूलछ (नयहेतु)
- (७) यस्को आकार प्रकार ठीक छ (आकार परिवितक्केन)
- (८) यो हाम्रो विचारसंग मिल्छ (दिट्ठिविज्झानक्खन्तिया)
- (९) यो मानिस राम्रो, आकर्षिलो छ (भव्यरूपताय)
- (१०) उपदेशक श्रमण हाम्रो पूज्य हो (समणो नो गरुति)

हे कालामहरू ! जस्तो सुन चाँदी आगोमा परीक्षा गरी हेरिन्छ, त्यस्तै जुनसुकै, कसैको कुरा पनि आफ्नो स्वतन्त्र दिमागले जाँचेर नहेरेसम्म विश्वास नगर । आफ्नो दिमागरूपी तराजुमा तौलेर यो अश्ल हो, भविष्यसम्म हित हुने हो, जीवनमा उपयोगी हुने हो, सबैलाई मिल्ने र पालन गर्न सक्ने हो भनी बुझिन्छ भने मात्र स्वीकार गर । (अंगुत्तर निकाय)

एउटा अर्को पनि स्वतन्त्र चिन्तनको बारेमा गौतम बुद्धको विचार मज्झिम निकायको उपालि सूत्रमा समावेश भएको छ । जसको सारांश यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

एक समयमा पौत्तम बुद्ध नालन्दामा पावारिक आम्र वगैँचामा विहार गरी बस्नु भएको थियो । त्यसैबेला निगन्थनाथ पुत्र (जैन प्रवर्तक) को प्रमुख दाता उपालि भन्ने तीर्थंकर बुद्धसंग शास्त्रार्थ गर्न आए । शास्त्रार्थमा हारे । अनि उपालिले विन्ति गरे—

“भन्ते ! तपाईको पहिलो उपमाले नै म सन्तुष्ट भएँ । विचित्र प्रश्नको ब्याख्या सहित सरल तरिकाले उत्तर दिनु भयो । आश्चर्य भन्ते ! अद्भुत भन्ते !! जस्तो कि बाटो भूलेकालाई बाटो देखाए जस्तै, अन्धकार युक्त ठाउँमा बत्ती बाली दिए जस्तै भयो । आजदेखि तपाईको शरणागत उपासक सम्झनु हुनेछ ।

भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नु भयो—गृहपति, राम्रोसंग विचार पुन्याएर काम गर्नु पर्छ । तपाईं जस्तोले स्पष्ट बुझीकन मात्रै अगाडि पाइलो सार्नु उचित हुन्छ ।

भन्ते ! तथागतको यो वाक्य सुनेर म फनसार सन्तुष्ट र प्रसन्न भएँ ; जुन कुरो भगवान स्वयंले मलाई भन्नुभयो—
“गृहपति ! राम्ररी विचार गरी मात्र काम गर्नु पर्दछ ।”
भन्ते ! अरु तीर्थंकरहरूले म जस्तो श्रावक (शिष्य) भएको बेला सम्पूर्ण नालन्दामा ध्वजापताका फहराउँथे—उपालि गृहपति (सेठ) हाम्रो श्रावक भए । अर्थात् हामीपट्टि लागे । परन्तु गौतम बुद्धले त मलाई भन्नुभो राम्रोसंग बुझेर मेरो शरण आऊ (मतलब राम्रोसंग बुझेर मात्र धर्मपरिवर्तन गर) भन्ते, म यो दोश्रो पटक तपाईंको शरणमा आएँ ।

“गृहपति, तिम्रो घर र परिवार धेरै वर्ष निर्ग्रन्थ (जैन) हरूको जजमान भैसकेको छ, त्यसैले उनीहरू घरमा आउँदा उनीहरूलाई दान दिन्न, सत्कार पनि गर्दिन भनी यस्तो कुरा मनमा कहिल्यै नराख ।”

भन्ते, यो तपाईंको वचनले त फन सारै नै मलाई प्रभावित गर्‍यो, मेरो मन बलियो र दृढ भयो । मैले सुनी राखेको त श्रमण गौतमले यस्तो उपदेश दिनु हुन्थ्यो कि—
मलाई र मेरो शिष्यहरूलाई मात्र दान देऊ अरुलाई नदेऊ । तर तपाईंले मलाई भन्नुभो—निर्ग्रन्थहरूलाई पनि दान दिनु । यसबाट थाहा पाइन्छ भगवान उदार तथा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ । भन्ते, म तेश्रो पटक पनि तपाईंको शरणमा आएँ ।

गौतम बुद्धले आपना शिष्यहरूलाई यस्तो पनि आज्ञा गर्नु भएको छ—मेरो धर्म सन्दिष्टिक = यही जीवनमा फल दिने हो । दुःखबाट मुक्त हुने भए पनि तिमीहरूलाई बोझ भए, कष्ट भए मन नपराई ग्रहण गरी राख्नु पर्दैन, “कुल्लु पमाहं भिक्खवे धम्मं देसेमि नित्थरणाय नो गहणाय” अर्थात् मैले तिमीहरूलाई डुंगा (नाउ) जस्तै धर्मउपदेश गरें, नदी पार भएर जानलाई डुंगाको सहायता चाहिन्छ, पार तरिसके पछि त्यो डुंगा बोकेर हिडदैन । (मज्झिमनिकाय)

परिनिर्वाण हुने बेलामा गौतम बुद्धले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो—भिक्षुहरू ! तिमीहरूलाई इच्छा भए, म नभएपछि स—सानो खिक्खापद (विनय नियम) छोडे पनि हुन्छ । “आकङ्ख मानो आनन्द सङ्घो ममच्चयेन खुद्धानु खुद्धानि सिक्खापदानि समुहनेय्यं ।” (विनय पिटक—चूलवग्ग)

एवं प्रकारले आपना अनुयायी श्रावकहरूलाई समयानुसार विनय नीति हेरफेर गरेर लैजाने मौका दिनु भएकोले वहाँ कत्तिको स्वच्छ विचार र स्वतन्त्र प्रेमी हुनुहुँदो रहेछ भन्ने कुरा देखिन्छ ।

यसप्रकार स्वतन्त्र चिन्तनलाई बुद्धले महत्वपूर्ण स्थान दिनु भए पनि विनय पिटकको नियम अनुसारले सामाजिक परिवर्तनलाई ठाउँ दिनु भएन भन्ने कसै कसैको गुनासो हो । तर यो विचार नपुगेको र नबुझेको कुरो भन्नमा अत्युक्ति नहोला । कसैले त्यस्तो किन भनेको भनी बुझाउनको लागि केही उद्धरण गर्न लागेको छु ।

“नभिक्षवे राजभटो पब्बाजेतब्बो” अर्थात् भिक्षुहरू, राज्यका फौजहरूलाई प्रव्रजित गर्नु हुँदैन ।

“नभिक्षवे दासो पब्बाजेतब्बो” अर्थात् हे भिक्षुहरू ! दासलाई भिक्षु गर्न हुँदैन ।

नभिक्षवे इणायिको पब्बाजेतब्बो अर्थात् हे भिक्षुहरू ! ऋण भएकालाई भिक्षु गर्न हुँदैन । (विनयपिटक महावग्ग)

यही नियम देखेर बुद्धले सामाजिक परिवर्तन गर्नलाई ठाउँ दिएन भन्नु सीमित बुद्धिको फल हो, अनुचित पनि हो ।

गौतम बुद्धले स्थापना गर्नु भएको संघ (समाज) नै समाज परिवर्तनको ज्वलन्त उदाहरण हो । त्यस्तो संघको संगठन त्यो भन्दा अगाडि कसैले, कही स्थापना गरेको छैन । सबै अनित्य (परिवर्तन शील) अनात्मा भनी आज्ञा गर्नु हुने गौतम बुद्धको धर्ममा समाज पनि अनित्य भन्ने कुरा भित्रैको हुनु पर्दछ, परिवर्तन हुनै पर्दछ । त्यसो भएता पनि वहाँले तत्कालीन गलत धारणालाई बदल्नको लागि जति प्रयत्न गर्नु भयो त्यति परिवर्तन गर्नलाई क्रियाशील हुनु नभएको यसको मतलब यो होइन कि त्यसबेलाको समाजलाई परिवर्तन गर्न अप्ठ्यारो र अनावश्यक भएर । बुद्धकालीन समाज दासहरूको श्रमशक्तिले पल्हाइरहेको समाज हो । त्यसैले तत्कालीन समाजलाई दास समाज अत्यावश्यक अङ्ग भइरह्यो । दासहरूको तर्फबाट मालिकलाई हुने भय नभइरहेको नै राज्यसेना र सिपाहीहरूले गर्दा हो । देशको रक्षा भइरहेको पनि पल्टन

(सिपाहीहरू) ले गर्दा हो । त्यसैले सिपाहीहरू पनि त्यस-वेलाको समाजको अत्यावश्यक अङ्ग भइरह्यो ।

कोसल राजाको दुइ चार जना सेनाहरू भागेर गई भिक्षु हुन पुगे । त्यो कुरा थाहा पाउने वित्तिकै सेनापतिले भिक्षुहरूलाई सारै नै निन्दा गरे । यो कुरो राजाले न्याय मन्त्रीसंग सोधे—“राज्य सैनिकहरूलाई भिक्षु गर्नेलाई के दण्ड दिनु पर्दछ ?”

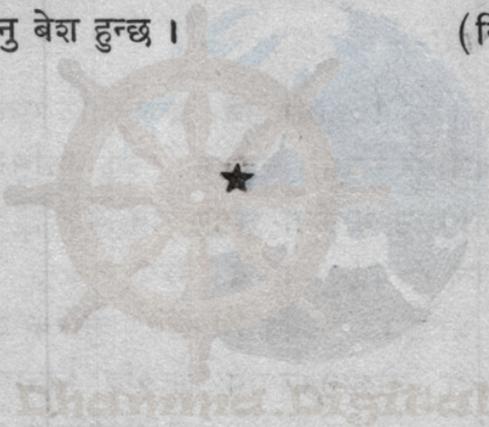
न्याय मन्त्रीले भने—अनुशासन गर्ने कर्मवाचाचार्यको जिब्रो काट्नु पर्दछ । जुन संघसंग अनुमति लिएर भिक्षु गरेको हो, त्यो संघको करङ्ग (हड्डि) टुक्रा टुक्रा पारेर भाँचिदिनु पर्दछ । (महावग्ग)

तत्कालीन शासनको ऐन अनुसार यदि गौतम बुद्धले केही गरी दास र सेनाहरूलाई पनि भिक्षु गर्ने अनुमति दिनु भएको भए सरकार र बुद्धको बीचमा संघर्ष हुने सम्भव थियो । दास र सैनिक प्रव्रजित गर्ने काम नरोकिएको भए त्यसबेलाको सत्ताधारी राजनीतिज्ञ र पूंजीपतिहरूले सबै संघ-हरूको करङ्ग भाँची दिदैनथे भनी भन्न सकिन्थ्यो ? यस्तो समाजमा शान्तिपूर्वक समाज परिवर्तन गर्नलाई स्थान छैन भन्नु आश्चर्यको कुरो होइन ।

तलको घटनालाई राम्ररी विचार गरी हेर्दा आर्थिक परिस्थिति अनुसारले र ठाउँ हेरी पनि जीवन परिवर्तन हुने अति साथै नियम पनि । यसकारण हामीले कल्पना गर्न सक्छौं

कि व्यक्ति वा समाज नियमको लागि होइन, बरु नियम व्यक्ति र समाजको लागि हो । उदाहरणको लागि यौटा कुरा यहाँ उद्धरण गरिएको छ ।

एकपल्ट अवस्थानुकूल बढता नै विनय (नियम) बनाउनु पर्दछ भन्ने कुरा सारिपुत्र महास्थविरको प्रार्थनालाई बुद्धले अस्वीकार गरी भन्नु भयो—कुनै कारण नभैकन विनय नीति बनाउनु बुद्धिमानिता होइन, आवश्यकतानुसार मात्र नियम बनाउनु बेश हुन्छ । (विनयपिटक)

बुद्धको आर्थिक विचार

सारनाथमा भिक्षु संघ स्थापना गरिसके पछि, त्यहीँ जम्मा भइरहेका भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरी गौतम बुद्धले आज्ञा गर्नु भयो--

“भिक्षुहरू ! हामी सबै वन्धनबाट मुक्त भयौं । अब तिमीहरू चूपलागेर नवस । बहुजन हितको निमित्त देश देशमा, नगर नगरमा, गाउँ गाउँमा भ्रमण गर्न जानू, एउटै वाटोमा दुइजना नजानू । गएर आदि मध्य र अन्तमा कल्याण हुने उपदेश दिन जाऊ । “चरथ भिक्खवे चारिकं बहुजन हिताय बहुजन सुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देव मनुस्सानं ।”
(महावग्ग र संयुत्तनिकाय)

तथागतको आज्ञानुसार भिक्षुहरू गाउँ गाउँमा गएर के उपदेश दिएका छन् सो हामीले जान्न लायक छन् । साधारणतः त्यसबेलाको समाजमा जनता धेरै दरिद्र अशिक्षित सफा सुघर गरेर बस्न नजान्ने र पथ्य (पोष्य) खाद्य प्राप्त नभएकोले निरोगी जनता कमै देखिन्थे । उनीहरूमा निर्वाणको कुरा जान्ने शक्ति थिएन । त्यसैले तिनीहरूलाई निर्वाण र अभि-धर्मको कुरा भन्दा पनि लौकिक उन्नतिको लागि आवश्यक

सामान्यज्ञान र सरल (सजिलो) कुराको खाँचो देखिन्थ्यो । साधारण जनताको दैनिक जीवनलाई चाहिने उपदेश दिनु भएको कुरा त्रिपिटकको विभिन्न ठाउँमा उल्लेख भएको छ ।

गौतम बुद्धले भिक्षु जीवन भविष्यसम्म पवित्ररूपले टिकाउनको निमित्त अनिवार्य रूपमा निम्नलिखित चार नियमहरू बनाइदिनु भयो । जस्तै चतुपञ्चय (चार वस्तु) चीवर (वस्त्र) पिण्डपात्र (आहार) सयना सन (बासस्थान) र गिलानप्रत्यय (औषधी) ।

उपरोक्त चार चीज पूरा नभैकन भिक्षुहरू आफ्नो नियममा टिकन मुस्किल देखिएकोले नै बुद्धले यस्तो आज्ञा गर्नु भएको हुनु पर्दछ । आज भोलि त यी चार चीज मात्र पूरा भएर पनि पुग्दैन । शिक्षा पनि अत्यावश्यक छ । यी पाँच चीज भिक्षुहरूलाई मात्र होइन मनुष्य मात्रलाई नभै नहुने भनेर कसलाई थाहा छैन र ? यी पाँचवटा चीज किन नभै नहुने हो भन्ने कुरामा अलिकति विचार गरेर हेरौं ।

किच्छं मच्चान जीवितं

यो गौतम बुद्धको वाणी हो । अर्थात् मानव जीवन दुःखमय हो अथवा संघर्षमय हो, नमरुञ्ज्याल बाँचि रहनु अत्यन्त कठिन छ । जन्म भयो कि नमरुञ्ज्याललाई खाने पिउने, लगाउने वस्त्र, घर र रोगी हुँदा औषधी नभै नहुने यी चार चीज पूरा गर्न जे गरेर पनि जीविका गर्नु पर्छ भन्ने

कुरा रहस्यको कुरा होइन । बुद्धि विकासको लागि शिक्षा पनि नभै नहुने । पेटको लागि न हो मानिसहरूले रात दिन नभनी, पानी पच्यो, जाडो भयो आदि केही नभनी, पसीना बगाई, स्वाँ स्वाँ गरी काम गरिहेका । धनीहरूको त अर्कै कुरो हो । तत्कालीन भिक्षुहरूको पनि चाहे पानी परोस चाहे गर्मी बढोस समयमै पिण्डपात्र (भिक्षा माग्न) जान पर्दथ्यो । अहिले पनि बर्मा र थैलैण्ड (श्याम) आदि बौद्ध देशहरूमा भिक्षाद्वारा भिक्षुहरू जीविका गरिरहेका छन् । ध्यान भावना एकातिर पन्छ्याएर पनि भिक्षा त जानै पर्दछ ।

भोक ठूलो रोग हो

जिघच्छा परमा रोगा = अर्थात् भोक लाग्नु जस्तो ठूलो रोग छैन । गौतम बुद्धले यस्तो आज्ञा गर्नु भएको आफ्नो अनुभवले र प्राणीमात्रलाई आहार नभै नहुने भएर होला । यो कुराले फन स्पष्ट थाहा हुन्छ—“सब्बेसत्ता आहारट्टितिका” अर्थात् संसारको प्रमुख प्रश्न के भनेर सोधेको सोधाइको प्रत्युत्तर दिनु हुँदै बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको हो सबै प्राणिहरू आहारको निर्भरमा छ । यो कुरो वहाँले स्वयं तपस्या गर्नु भएको बेलामा खाना नखाइकन हेर्दा आफ्नो शरीर फन फन दुब्लो हुँदै गयो । शरीरको दुर्बल अवस्थाले गर्दा मानसिक कमजोडमा वृद्धि हुन थाल्यो । यस्ले गर्दा चिन्तन शक्ति क्षीण भएर गयो । यतिसम्म पनि होश हवास भएन कि आफू कुन ज्ञान खोज्नको लागि राज्य त्यागेर

आएको भन्नेसम्म पनि ख्याल रहेन । पछि होश आयो ।
 वहाँले थाहा पाउनु भयो खाना नखाइ शरीरलाई दुःख दिनु
 अशल मार्ग होइन । शरीर बलियो नभै चिन्तन शक्ति हुँदैन
 भन्ने कुरा जानेर तपस्या छोडी अथवा ज्ञान प्राप्त नभैकन
 केही पनि खान्न भनी गरेको अनशनलाई भंग गर्नु भयो,
 शरीर बलियो भए पछि मात्र वहाँले ज्ञानको मार्ग देख्न
 सक्नु भयो अनि बुद्ध हुनु भो । तत्पश्चात मात्र वहाँले चतु-
 आर्यसत्य र आर्य अष्टांगिक मार्ग यथार्थ रूपले बोध गरेर
 ग्रहण गर्नु भयो । यही अनुभवले हो भोको मानिसले अर्थात्
 खोक्रो पेट भएकोले कुनै पनि ज्ञान हासिल गर्न सक्तैन त्यसले
 नैतिकताको मार्गमा हिंडन पनि सक्तैन भनी आज्ञा गर्नु
 भएको कुरा उदाहरणको लागि एउटा घटना यहाँ उल्लेख
 गरिएको छ—

एक दिनको कुरो हो । गौतम बुद्ध आलवी भन्ने
 प्रदेशमा विहार गरी उपदेश गरिरहनु भएको थियो । त्यहाँ
 निकै नै मानिस जम्मा भैरहेका थिए । बुद्धले प्रथमतः त्यहाँको
 परिस्थिति र त्यहाँका मानिसहरूको स्वभाव बारेमा अध्ययन
 गर्नु भयो । मेरो उपदेश बुझ्न सक्ने कोही होला कि भन्ने
 विचार गरी हेर्नु भयो । केवल एउटा कृषक मात्र वहाँको
 उपदेश बुझ्न सक्ने देखा पर्‍यो । तर भोकले सताएको हुनाले
 उसको मानसिक सन्तुलन ठीक थिएन । उपदेश सुन्न उ ज्यादै
 उत्सुक छ तर बुझेर लिन सकेन, मनमा खालि खाने कुराको
 मात्र चिन्तना भइरहेको छ । बुद्धले उसको मनको भाव जानी

त्यहाँ उपस्थित समूहसंग सोध्नु भो—“यहाँ कसैसंग खाने पिउने केही वस्तु छ ? यदि छ भने त्यो छेउमा बसिरहेको सज्जनलाई खाने कुरा दिनुहोस् भनेर भन्नु भयो ।

यो सुनी मानिसहरू सबै छक्क परिरहे । त्यहाँ उपस्थित मध्ये कसैले सोधे—“भन्ते, किन तपाइले यस्तो आज्ञा गर्नु भएको ?”

बुद्धले भन्नु भयो—हो ! त्यो छेउमा बसिरहेको एकजना किसानसंग धर्माबोध गर्न सक्ने क्षमता छ, तर आज उसको एउटा गोरु बेहानदेखि नै हराएकोले खाँदै नखाई खोज्न जाँदा उसलाई थकाइ र भोक पनि ज्यादै नै लागिरहेछ । उपदेश सुन्न पनि उसलाई ज्यादै इच्छा छ, तर भोक लागेकोले त्यस्ले मेरो उपदेश बोध गरेर लिन नसक्ने भैरहे छ, किन कि यस्को मनमा शान्ति छैन । त्यसैले जानेर नै भोक लाग्नु जस्तो ठूलो रोग अरू छैन—

“जिघच्छा सदिसोहि रोगो नाम भिक्खवे नत्थि”
भन्दै जिघच्छा परमा रोगा पनि भन्नुभयो । (धम्मपदट्टकथा)

अपराधको मूल कारण

संस्कृतको एउटा उक्ति छ—“बुभुक्षितः किम् न करोति पापम्” अर्थात् भोको मानिसले के मात्र पाप नगर्ला । जब मानिस दरिद्र हुन्छ उसलाई खाने पिउने वस्तु अभाव रहन्छ

अनि त्यस्ले चोरीको काम गर्न थाल्छ, डकैति घूस र बेइमानी काम गरेर पनि आफ्नो जीविका चलाउन खोज्दछ । गरीबी र दरिद्रता नै अपराध र भ्रष्टाचारको मूल कारण हो भनेर गौतम बुद्धले भन्नु भएको कुरा दीघ निकाय चक्क वत्ति सिंह नाद सूत्रले राम्रोसंग देखाइ राखेको छ । उदाहरणको लागि यहाँ सक्षिप्त उद्धरण गर्न लागिएको छ—

गौतम बुद्धले मगधको 'मातुला' भन्ने ठाउँमा विहार गर्नु भो । त्यहाँ वहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरेर धार्मिक राजा 'दल्हनेमी' को कथा सुनाउनु भयो, जुन राजा चारै दिशाका विजेता र अधिपति पनि हुन् । उनले बुढो हुने वित्तिकै आफ्नो छोरा युवराजलाई राज्याभिषेक दिए । यिनीहरूको सात पुस्तासम्म धार्मिक रूपले राज्य चल्यो र जनता सुखी र आनन्दित भए । आठौँ चक्रवर्ति स्वेच्छाचारी भएर राज्य राम्रो संचालन गरेन स्वार्थी भए । राजर्षिहरू कहाँ गई चक्रवर्ति व्रत सुनेन । आफ्नै बुद्धिले पुग्छ भनी अधिनायक वादी शासन चलाउन थाले । उनले प्रजाहरूको आर्थिक अवस्था सुधार गर्न र उन्नति गर्नतिर ध्यान राखेन आर्थिक सुधार गर्न त्यो असमर्थ भए । यस्ले गर्दा दरिद्रताको कोप फन फन वृद्धि हुन थाल्यो । दरिद्रताको कारणले चोरी, डकैती र हत्या आदि पापाचार बढ्न थाल्यो ।

(चक्कवत्तिसिंहनादसुत्)

यो कुरा सत्य हो भन्ने जानेर आर्थिक उन्नति मानिसहरूको हित, सुख र समृद्धिको लागि आवश्यक हो भनी बुद्ध

र भिक्षुहरूले भन्नु भएको छ । दण्ड दिएर मात्र चोर र डाँकु आदि अपराधीहरू निर्मूल पार्न सकिदैन । साँच्चै नै चोरी डकैती आदि अपराध नहुन दिनलाई त मानिसहरूलाई जीविकाको लागि इलम बन्दोबस्त गरिदिनु पर्छ भन्ने कुरा दीर्घनिकाय कूटदन्त सूत्रमा राम्रोसंग व्याख्यान गरिएको छ । कूटदन्त सूत्रको सारांश हो—

तथागत एकदिन मगधमा घुम्न जानु भएको बेलामा खाणुमत्त नामको ब्राह्मण गाउँमा पुग्ने वित्तिकै त्यहीको एउटा आँपको बगैचामा बस्नु भयो । त्यस वखतमा त्यहाँ 'कूटदन्त' नाउँ भएको एकजना विद्वान प्रसिद्ध ब्राह्मणले महायज्ञ गर्ने मनमा भाकल गरिराखेका थिए । कूटदन्तले सुनि राखेका थिए कि गौतम बुद्धले सोरह परिष्कार सहित विविध यज्ञ सम्पदाको बारेमा राम्रोसंग जान्दछन् । त्यसैले कूटदन्तले बुद्धकहाँ गई प्रार्थना गरे—तीनप्रकारको महायज्ञ स्पष्ट बुझ्न सक्ने गरी आज्ञा होस् ।

गौतम बुद्धले यज्ञ (होम) विधिको व्याख्या गर्दै ब्राह्मणलाई आज्ञा गर्नु भयो—

उहिले महाविजित भन्ने राजाको मनमा पनि यज्ञ गर्ने इच्छा उत्पन्न भयो । अनि उनले आफ्ना पुरोहित ब्राह्मण कहाँ गएर प्रार्थना गरे कि म चारै दिशा विजय प्राप्त गरेर अधिपति भैसकें । मसंग असंख्य सम्पत्ति छ । अब मलाई हित सुख हुने र राज्य समृद्धिशाली गर्नलाई कुन प्रकारले यज्ञ (होम) गर्न पर्ला ? आज्ञा गर्नु होस् ।

अनि विजित राजालाई सो पुरोहित ब्राह्मणले भन्नु भयो—

महाराज, तपाईंको राज्यमा चोर र डाकाहरूले सर्व-साधारण जनतालाई ज्यादै नै सताइ दुःख दिइरहेछन् । बाटोमा एकलै हिडनु हुँदैन । लूटपाट भैरहेछ । यत्रो जनताको हाहाकार भइ रोग पीडा र अनेक भयले त्राहि त्राहि भैरहेको बेलामा धेरै धन खर्च गरी यज्ञ गर्नु धर्म होइन, अधर्म हो । पुण्य होइन पाप हो । शायद महाराजलाई यस्तो पनि मनमा पर्न सक्ला—“मैले यी बदमास चोर र डाँकाहरूलाई समातेर सास्ति गरौंला, देशबाट निकाला गरौंला । मारेर पठाउँला, कठोर दण्ड भोग गराइ कारावासमा राखी उपद्रव नहुने पारौंला ।” तर महाराज, यसरी दण्ड आदि दिएर चोर र डाँका आदि बदमासहरू नष्ट गर्न सकिन्न । साँचै नै देशबाट चोर र लुटेराहरू सखाप पारी शान्ति स्थापना गर्ने हो भने आर्थिक व्यवस्था राम्रो गर्नु पर्दछ । त्यो कसरी—महाराज, कुनै व्यक्तिले तपाईंको राज्यमा कृषी काम गर्ने इच्छा गरे त्यस व्यक्तिलाई तपाईंले खेती सामान र बिउ विजन आदि दिएर सहायता दिनु पर्छ ।

कुनै व्यक्तिले व्यापार गर्ने इच्छा गरेमा त्यसलाई तपाईंले पूंजी दिनु पर्छ यस्तै कसैले राजदरवारमा जागिर खान चाहेमा त्यसलाई भत्ता सहित तलब दिनु पर्छ । यस-प्रकारले ती मानिसहरू आ-आफ्नो काममा लाग्दछन् अनि राजाको देशमा कसैले पनि दुःख दिँदैन । सबैले काम पाएमा

आपनो काममा संलग्न भइ नराम्रो कामतिर चिन्तना गर्ने फुर्सद हुँदैन । अनि तपाईंको राज्य क्न् समृद्धिशाली हुन्छ, सबै सुखपूर्वक जीविका गरेर बस्ने थिए ।

राजा विजितले पुरोहित ब्राह्मणलाई हुन्छ हवस भनी गएर आफनु राज्यमा, जो जो खेती गर्न उत्साही हुन् उनीहरूलाई आवश्यक कृषि औजार र बिउ विजन दिए । जस्ले ब्यापार गर्ने इच्छा प्रकट गरे उनीहरूलाई पूंजी दिए । जो जस्ले जागीर खाने इच्छा गरे अथवा जागीर खाएर उत्साह देखाए उनीहरूलाई भत्ता सहित उचित तलब दिए । यसरी सबैलाई कामको व्यवस्था भएकोले देशमा कहीं कतै पनि अशान्ति भएन । कसैले कसैलाई सताएनन् । सबै आ-आपनो काममा लागि रहे । सबैले आफनो बालबच्चासंग नाचेर निश्चित भई जीविका चलाए । शान्ति ! शान्ति !!

(दीघनिकाय, कूटदन्तसुत्त)

कलह शान्ति

आजको संसारमा लडाइ, कलह भइरहेको मुख्य कारण नै आर्थिक असमानता र तृष्णा हो भन्न सकिन्छ । आर्थिक समस्या हल भयो भने अशान्ति र कलह होला जस्तो लाग्दैन । एकपटक भिक्षुहरूको बीच म र तँ को भावनाले गर्दा सानो कुरामा ढगडा भयो । गौतम बुद्धले पनि ढगडा छिन्न सक्नु भएन । पछि आर्थिक प्रश्नले मात्र सो ढगडा छिनियो । त्यही कुरा यहाँ संक्षिप्तमा उल्लेख गरिएको छ—

गौतम बुद्धका शिष्यहरू दुइ ग्रुपमा विभक्त थिए । एक सूत्र अध्ययन गरी धर्म कथिक अर्थात् प्रवचन दिनमा संलग्न भएर बस्ने । अर्को ग्रुप हो नियममा गौरव राखी विनयधर भएर अनुशासन प्रिय भएर बस्ने ।

भिक्षुहरूको नियम अनुसार पाइखानामा लोटाबाट पानीको काम लिइसकिए पछि लोटा वा कुनै भाँडा घोट्ट्याइ यथा स्थानमा राखेर आउनु पर्दछ ।

एकदिनको कुरो हो धर्म कथिक (उपदेश दिने) ग्रुपको नायकको प्रमाद वश शौचालयमा दिशा बसी लोटामा पानी बाँकी राखेर त्यसै छाडेर आयो । एकछिन पछि विनय धर ग्रुपको नायक शौचालय भित्र गयो । लोटा नियमित

रूपले राखेको नदेखेर, बाहिर आएर सूत्र धर र धर्म कथिकका नायकलाई भन्यो—“हेर, तिमीले आपत्तिजनक काम गर्‍यो ।” अनि त्यसले गल्ती स्वीकार गरेर क्षमा माग्यो, हो वा ! यो त आपत्तिको कुरो हो अर्थात् मेरो भूल हो । तर त्यो विनय धरले आफ्ना शिष्यहरूलाई यसो भन्न पुग्यो—यो कस्तो कुरो ! फलाना भिक्षु त अरुलाई कथा भन्न मात्र जान्दो रहेछ तर नियम एउटै पालन गर्न नजान्ने रहेछ इत्यादि रूपले शौचालयको घटनाको कुरो सबै भन्यो । उनका शिष्यहरू सूत्र धरका शिष्यहरू कहाँ गएर तिमीहरूका गुरु राम्रोसंग कथा भन्न मात्र जान्दोरहेछ आफुले चाहिँ नियम पालन गर्न जान्दा रहेछन् इत्यादि रूपले गिज्याइ हिडेछ ।

यो कुरा हो होइन भनी सूत्र धरका शिष्यहरूले आफ्ना गुरुसंग सोध्न गए । गुरुले भन्यो—हो मेरो भूल हो भनेर मैले क्षमा समेत मागिसकेँ अब फेरि आफ्ना शिष्यहरूलाई त्यसो भनेछ होइन ? मैले क्षमा मागे, उनले क्षमा दिइसकेर पनि फेरि यस्तो वाइह्यात कुरा गर्ने कस्तो विनय धर ?

यही कुरा स्रताका भिक्षुहरूले त्यो विनय धरका शिष्यहरूलाई भन्यो—तिमीहरूका गुरु नियम पालन त खूब गर्दो रहेछन् तर क्षमा माग्नेलाई माफी दिइसके पछि पनि फेरि फेरि त्यही कुरा दोहऱ्याइ रहँनेरहँने कस्तो विनय धर रहेछन् इत्यादि रूपले कलहको ब्रिउ प्रलाएर आयो । फलस्वरूप दुबैतिर आफु आफुमा सूत्र धर र विनय धर भन्ने पनि

विसेछ । साथै शान्ति नायक बुद्धलाई पनि बिसे । सारा अनुयायीहरू दुइ भागमा विभाजित भए ।

गौतम बुद्ध स्वयं जानुभै यो कलह मिलाउन खोज्नुभो तर सफल हुन सक्नु भएन । उल्टो भिक्षुहरूले तथागतलाई के भने भने—तपाईं आफ्नो काममा पाल्नु होस्, हाम्रो काम हामी नै हेर्छौं इत्यादि । अनि तथागतको हृदयमा संवेग उत्पन्न भयो (चोट लाग्यो) । यस्ता भेडाहरूसंग पनि के बस्नु भनी कसैलाई केही नभनी एकलै जङ्गलमा जानुभो । अनि भिक्षुहरू तथा अन्य उपासक—उपासिकाहरूले गौतम बुद्धको दर्शन गर्न पाएनन् । सबैले मनमा राखे—“यी ऋगडालु भिक्षुहरूकै कारणले तथागतको दर्शन पाउन नसकेको हो । यी ब्रह्मोटे श्रमणहरूलाई दान पनि नदिने, सत्कार पनि नगर्ने, मुख पनि हेर्न नजाने ।” (विनयपिटक)

अनि दाताहरूको कोही पनि आएन । खान नपाउने भएर आए अनि ऋगडालु भिक्षुहरूलाई आपत्त पऱ्यो । त्यसपछि आफू आफैँ मिल्ने कुरा चलन थाल्यो । तथागतको दर्शन विना खान नपाउने भयो । अब हामी सबै एकै साथ बुद्ध कहाँ गएर क्षमा माग्नु जान्नु पऱ्यो, मिलीसक्यौं भन्न जानु पऱ्यो ।

भिक्षुहरूमा कलह भएको बेला स्वयं बुद्धले ऋगडा छिन्न सक्नु भएन खान नजुडे पछि मात्र ऋगडा छिनियो । त्यसैले यो जीवनसंग आर्थिक विषयको घनिष्ठ सम्बन्ध छ । साथै नैतिकताले पनि यसैमा घेरे निर्भर गरेको छ ।

निरोगी हुनु नै ठूलो लाभ हो

संसारमा धेरै मानिसहरूले विचार गर्छन् विश्वास गर्छन् धेरै धन सम्पत्ति भएमा ठूलो सुख र आनन्द हुन्छ । धनीलाई केही चिन्ता हुँदैन । उसलाई चाहिने सबै पूरा हुन्छ । यसरी कल्पना र विश्वास गर्नु मूर्खपना हो । सबैभन्दा ठूलो सुख र शान्ति ता निरोगी हुनुमा छ । यदि सधैं कैं रोगी भइ बिछ्यौनामा सुतीरहुनु परेमा उसको धन दौलतले के सुख र शान्ति दिन सक्छ ? रोगी भएर बस्नु ता यसै जन्ममा नरकमा पर्नु हो । उसले आफ्नो रोग निको पार्नाको निमित्त सारा सर्वश्र्च खर्च गर्न तयार हुन्छ । किनकि स्वास्थ्य लाभ विना जीवन ब्यर्थ छ, सम्पत्ति ब्यर्थ छ, संसार अन्धकार छ ।

एकदिनको कुरो हो । कोशलका राजा प्रसेनजित पेटभरी भोजन गरीसके पछि आरामै नलीकन गौतम बुद्ध कहाँ गइ अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । तर शरीर सोझो पारी बस्न सकेनन् । एउटै आसनमा बसीरहन पनि सकेनन् । जसरी बसे पनि असजिलो भइरहेको थियो । बुद्धको कुरामा पनि राम्रो ध्यान दिन सकेनन् ।

अनि गौतम बुद्धले सोध्नु भयो—“महाराज, के भोजनोपरान्त अलिकति पनि आराम लिनु भएन ?”

“हो भन्ते ! भोजनोपरान्त मलाई सुख छैन, असजिलो महसूस भइरहेको छ” भनी राजा प्रसेनजितले उत्तर दिनु भयो ।

अनि गौतम बुद्धले भन्नु भयो—

मनुजस्स सदासतीमतो
मत्तं जानतोलद्ध भोजने
तनुकस्स भवन्ति वेदना
सणिकं जीरति आयु पालयंति

अर्थ - सधैं स्मृति राखी बस्ने, प्राप्त भोजनमा मात्र ज्ञता जान्ने मानिसको वेदना कम हुन्छ, खाएको चाँडै पचछ र आयु पालन हुन्छ ।

(संयुत्तनिकाय र बुद्धकालीन राजपरिवारबाट)

त्यसपछि प्रसेनजित कोशल राजाले क्रमशः आहार घटाउँदै भोजन गर्न थाले । प्रत्येक दिन भोजन गर्ने बेला बुद्धको उपदेश स्मरण गरेर मात्र खानु हुन्थ्यो । फलस्वरूप राजाको पेट स्थानो हुँदै गयो । शरीरको गरुत्व पनि घट्दै गयो ।

केहीदिन पछि प्रसेनजित कोशल राजाले माँसपेसी कसिएर सुडौल हुँदै आएको आफ्नो शरीर मार्जन गर्दै निम्न उदान (प्रीतिमय वाक्य) प्रकट गरे ।

“वहाँ भगवान् बुद्धले मलाई सुखको निमित्त अनुकम्पा राख्नु हुन्छ ।”

अब प्रसेनजित राजालाई ठूलो स्वास्थ्य लाभ भएको छ । केहीदिन पछि राजा प्रसेनजित बुद्ध कहाँ गई आफ्नो निरोगीता बारेको कुरा पोखे ।

अनि बुद्धले भन्नु भयो--

आरोग्यपरामा लाभा सुन्तुट्टि परमं धनं

अर्थात् - निरोगी हुनु परम लाभ हो, सन्तोष परम धन हो ।

उक्त कुराबाट यो स्पष्ट कल्किन्छ घेरै खानु शरीर स्वास्थ्यको निमित्त हानिकारक सिद्ध हुन्छ भन्ने सर्वसाधारण वैद्यहरूको भनाई र विचार छ । बौद्ध साहित्य अनुसार बढी मात्रामा खाना खाने केही लाभ छैन । हानि मात्र हुन्छ । गौतम बुद्धले भन्नु भएको छ--

“चत्तारो पंच आलोपे अभुत्वा उदकंपिवे” अर्थात् चार पाँच गाँस खानु इच्छा भए पनि नखाई पानी खानु पर्छ । यसो गरे पेटलाई आराम हुन्छ । एकदम पेटभरी खानु शरीरलाई सुख हुँदैन । अटेस मटेस भएर राम्रोसंग बस्न पनि सकिँदैन, सुतेपनि असजिलो हुन्छ । खाएको अपच हुन्छ, अल्छी पनि हुन्छ ।

हुनत पेटभर खाना नपाएर, ऋतु परिवर्तनले, बस्ने ठाउँ नमिलेर, सज्जनहरूको सत्संगत नपाएर तथा विचार

नमिलनेहरूसंग बस्नु, नराम्रो आर्थिक दशाले गर्दा पनि रोगको शिकार हुन सक्छ । जे होस् मानव समाजको लागि आरोग्य जस्तो ठूलो लाभ अरु केही चीज छैन । त्यसैले गौतम बुद्धले भन्नु भएको रोगी नहुनु नै ठूलो लाभ र सुख हो ।

एउटा मात्र नियम

घेरै जसो मानिसहरूको विचार र धारणा यो छ कि बाहिरी संयम पनि मुख्य धर्म मध्ये एक हो । त्यसैले कसैले कसैले मासु खाँदैनन्, कसैले प्याज खाँदैनन्, कसैले धुम्रपान गर्दैनन् । मानिसहरूको यस्तो विचारले गर्दा बुद्धले विवश भएर भिक्षुहरूलाई घेरैजसो स्यानु नियम, उपनियम बनाउनु भएको हो । जस्तो कि घाँस उखेलनु, फुल टिप्नु, पानी नछानी नखानु, वर्षाकालमा तीन महीनासम्म एउटै स्थानमा बस्नु इत्यादि । हो बाहिरी संयम पनि आवश्यक छ, तर वास्तवमा चाहिएको संयमता आध्यात्मिक हो अर्थात् मनलाई वशमा राख्नु हो । उदाहरणको लागि एउटा बुद्धकालीन घटना प्रस्तुत गर्दछु ।

गौतम बुद्धले ज्ञान प्राप्त गरीसके पछि आफ्नो अनुभवको प्रचार गर्नु भयो । वहाँको नयाँ अनुभवको कुराले

घेरै मानिसहरू प्रभावित भए । बुद्धको अनुशरण गर्नेहरूको संख्या बढदै गए । भिक्षु संघको संख्या पनि दिन प्रतिदिन बढेर आउन थाल्यो ।

एकदिनको कुरा हो । एकजना श्रद्धालु एक भिक्षुको उपदेश सुनी संसारदेखि विरक्त भयो । उसले विचार गर्‍यो— घरमा बसेर कैले पनि दुःखबाट मुक्त हुन सकिँदैन । नाना-प्रकारका कमेला छन् । भिक्षु नै वन्नु जाति छ ।

केही दिन पछि त्यो श्रद्धालु गृह त्यागेर गयो । भिक्षु संघको सदस्य भयो । भिक्षु बनीसके पछि नियम र शिक्षा सिक्नु पर्‍यो । एकजना भिक्षुले जिम्मा लिइ उसलाई नियम सिकाउनु शुरू गरे । बेटाइममा खानु हुन्न, पैसा, सुन, चाँदी छुन हुन्न, नदिएको लिनु हुन्न, फूलपात टिप्नु हुन्न इत्यादि यो गर्न हुन्न, त्यो गर्न हुन्न भन्ने मात्र सिकाइ दिए । किन हुन्न, किन यो नियम बनाएको यसको व्याख्या भने गरिदिएनन् न समझाउने कोशिश नै गरे ।

यी विनयको कुरा सिकिसके पछि दुबै हात टाउकोमा राखी कराउने थाल्यो दुःखबाट मुक्त हुना निमित्त भिक्षु बनेकोत आपत पो पर्‍यो । यत्तिका नियम कसरी पालन गर्न सक्ने । पाइलो उचाल्ने बित्तिकै आपत्ति, संघादिसेस (दोष) हुन्छ । बढी मात्रामा पाप मात्र बोकिने पो भयो । बन्धनमा फसें । यो जीवन भन्दा त गृहस्थी जीवन नै उत्तम हो । गृहस्था श्रममा बसेर नै सजिलोसित दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ । ब्रह्मचर्या पालन गर्नु पनि नपर्ने, दान आदि दिएर

कर्तव्य पालन गर्नसके भइहाल्यो । छि ! मलाई यो चीवर (पहेँलो वस्त्र) मन पर्दैन, गृहस्था श्रममै जान्छु भनी चीवर छाडनेलाई तयार भयो । भिक्षुहरूले उसलाई समातेर गौतम बुद्ध कहाँ लगे । बुद्धले यो तामासा देखेर सोध्नु भो—

यो भिक्षुलाई जबरजस्ती किन यहाँ ल्याएको ? के भयो ?”

“भन्ते, कुरा के भने यो मानिस हालैमा भिक्षु वन्न आएको हो । विनय नियम देखेर भिक्षु जीवनदेखि वाक्क आएर भनू या डराएर घर जानलाई तयार भएको छ ।” भनी भिक्षुहरूले जम्मै कुरा सुनाए ।

भगवान् बुद्धले त्यो विरक्त भिक्षुलाई आफ्नो नजीक बोलाइकन टाउकोमा हात राखी समझाउनु भयो, सान्त्वना दिनुभयो—तिमीलाई विनय नियम गरौं भयो ? हेर नियम मानिसले बनाएको हो । नियमदेखि डराउनु पर्दैन । नियम पालन गर्न नसक्ने भए त्यो नियमतिर वास्ता नगर, चिन्ता नगर । म एउटा मात्र नियमको कुरा भन्छु । तिमी एउटा नियम पालन गर्न सक्छौ होला ।

“एउटा नियम ता किन पालन गर्न नसक्ने ! भन्नुहोस् त्यो एउटा नियम के हो ?”

हेर, तिमी बिना काम गरी चुपचाप बस्दाखेरि मनमा नाना प्रकारको कल्पना आउँछ । धेरैजसो जीवन सुखपूर्वक अथवा मोज मज्जा गरौं, त्यसको लागि द्वेष भावनाको विचार आएर बदला लिने कल्पना आउँछ, ईर्ष्या जागेर आउँछ ।

पालि साहित्यको भाषामा भनौं भने काम वितर्क, ब्यापाद वितर्क, विहिंसा वितर्कमा मग्न हुन सक्छ । यस्ता खालका नचाहिने खराब कल्पना मनमा आउने वित्तिकै उसलाई दबाउन कोशिस गर । यत्ति गर्न सक्छौ कि सक्दैनौ ? वर्तमान क्षणलाई ध्यान राखी सतर्क र सावधान भई बस्न कोशिस गर ।

“एउटा मात्र नियम भए किन पालन गर्न नसक्ने । खराब कल्पना आउने वित्तिकै होश राखी मनलाई आफ्नो अधीनमा राख्नुत हो नि ! त्यत्ति गर्न सक्छु” भनी फुर्तिका साथ बुद्धलाई भने ।

त्यसो भए विनयलाई छाडीदेऊ भनेर बुद्धले भन्नु भयो ।

यत्ति बुद्धको आश्वासन सुनी त्यो निराश र हताश भएको भिक्षु सन्तोष तथा हर्षले गद्गद् भई बुद्धलाई नमस्कार गरेर आफ्नो ठाउँमा गयो ।

त्यस पछि त्यो भिक्षु वर्तमान क्षणलाई महत्व दिन थाल्यो । मनमा आउने कल्पनालाई खूब ध्यानपूर्वक सतर्क भई केलाउन थाल्यो । नराम्रो कल्पना आउने वित्तिकै उसलाई दबाउनु थाल्यो । फलस्वरूप छिट्टै त्यो मानिस अरहत भयो ।

मार्ग प्रदर्शक गौतम बुद्ध

गौतम बुद्ध एक मानव हुनुहुन्थ्यो । जन्मतः राजकुमार हुनुहुन्थ्यो । तर आफ्नै उत्साह र धैर्यले गर्दा महामानव मात्र नभई अरुलाई पनि महामानव हुने बाटो देखाउनु भयो । संसारमा धेरै महापुरुषहरू उत्पन्न भइसकेका छन् तर बुद्धको शिक्षा र सिद्धान्तले जति विश्वलाई प्रभावित पारेको छ त्यत्ति शायद नै अरु धर्मले प्रभाव पारेको छ होला ।

यस्ता महापुरुषलाई मार्ग प्रदर्शकको रूपमा मान्नेहरू विरल नै छन् । बरु आ-आफ्नो श्रद्धा भक्तिले गर्दा उहाँको जीवनी सम्बन्धित किं वदन्ति कुरा बाहेक अरु शिक्षात्मक र आदर्शकका कुरा कम नै भएकी देखिन्छ । यस्तै किं वदन्ति कथा बनाएकोले गौतम बुद्धको बारेमा मात्र होइन अरु अरु महापुरुषहरू सम्बन्धी भ्रमात्मक साहित्य तयार भइसकेको छ । यो कुनै धर्म वा देशको गलति होइन । यो त मानव स्वभावको चिन्ह भनीं या पुरानो संस्कारको प्रतीक भनीं । फलस्वरूप गौतम बुद्धलाई कुनै वर्गले अवतारको रूपमा मानिरहेका छन् त कुनै वर्गले अलौकिक पुरुषको रूपमा मानेका छन् । लौकिक पुरुषको रूपमा मान्नेहरू भने विरलै छन् । यस्तो अनुचित कथा वा विश्वासले गर्दा गौतम बुद्धको वास्तविक महत्व र प्रकाश कम भइरहेको छ । वहाँ वास्तवमा

समाज सुधारक र मार्ग प्रदर्शक एक मात्र मानवको प्रति मूर्ति हुनुहुन्छ ।

पहिले पहिलेका र अहिलेका घेरै मानिसहरूले यसरी विचार गर्छन् कि बुद्ध ता सारै आदर्शवादी महापुरुष हुन्, तर उहाँका केही शिष्यहरू चाही ठीक छैनन् किन ?

उक्त प्रश्नको उत्तर बुद्ध यसरी दिन हुन्थ्यो ।

एकदिनको कुरा हो—राजगृहमा केही ब्राह्मणहरूले यसरी प्रश्न गरेका थिए—

श्रमण गौतम, तपाईंका शिष्यहरूले तपाईंको अनुसरण गर्छन कि गर्दैनन् ?

बुद्ध भन्नु हुन्छ—कसैले अनुसरण गर्छन् कसैले गर्दैनन् ।

किन नि ! कसैले गर्छन् कसैले गर्दैनन् ?

बुद्ध सोध्नु हुन्छ—तिमीहरूसित राजगृह जाने बाटो कसै कसैले सोधेका छन् ?

“हाँ सोधेका छन्”

“उनीहरू सबै राजगृह जान्छन् त ?”

“कोइ जान्छन् कोइ जाँदैनन्”

“त्यसो किन नि ?”

“त्यो त हामीहरूको के दोष ? बाटो देखाउने मात्र हाम्रो काम हो । गएका छन् छैनन् त्यसको त हामीलाई केही वास्ता छैन ।”

त्यस्तै मेरा काम पनि बाटो देखाउने मात्र हो । म कसैको मुक्ति र शुद्धिको जिम्मेवार होइन । कसैको जिम्मा म लिन सक्दिन । काममा आफु आफुले उत्साह र प्रयत्न गर्नु पर्छ । तथागत त मार्ग प्रदर्शक मात्र हो ।

फेरि बुद्ध भन्नु हुन्छ—कुनै व्यक्तिले कसैलाई शुद्ध गर्न सक्दैन । अर्काको दोष खोज्नु भन्दा आ—आफ्नो दोष देख्नु जाति छ ।

लेखकको प्रकाशित पुस्तकहरू

नेपाली भाषामा

१. नेपाल चीन मैत्री
२. बुद्धवाद
३. बौद्ध दर्शन
४. बुद्ध र व्यवहारिक धर्म
५. पञ्चशील
६. शान्ति (तपाईंको हातमा)

नेपाल भाषामा

१. गौतम बुद्ध
२. बुद्धया अर्थनीति
३. तथागत हृदय
४. त्याग
५. दश संयोजन
६. भिक्षुया पत्र भाग १
७. भिक्षुया पत्र भाग २
८. पेकिङ्ग स्वास्थ्य निवास
९. बौद्ध शिक्षा
१०. न्हापां याम्ह गुरु सु ?
११. हृदय परिवर्तन
१२. बौद्ध ध्यान

मुद्रक : नेपाल प्रेस, शुक्रपथ, काठमाडौं, नेपाल ।